

Čemu všemu slouží řeč

Jan Dostal

Učit mateřskému jazyku je úkol více než náročný. Učitel má vpravit do dětských hlav celé neuvěřitelné množství pravidel spisovného jazyka. Podaří se mu to? Bude mít na to dost času? Docela jistě to vyžaduje neobyčejně promyšlenou metodiku a racionální skloubení učiva. A přece by si měl učitel ustavičně připomínat, že toto ještě není jeho nejdůležitější úkol. Důležitější práce je, jak budou děti umět zacházet s jazykem, až jednou vychozí školu. Tady základní otázkou nebude, zdali budou umět mluvit a psát spisovnou češtinou a podle pravidel, nýbrž zdali budou umět vyjádřit slovy to, co žije v jejich nitru, a zdali budou umět přijímat ze slov druhého, co žije v jeho nitru. Umět se vyjadřovat a umět naslouchat. Není to nic samozřejmého, nic, co by se dostavilo samo sebou. Ale naštěstí je možné to cvičit. Ovšem od učitele to vyžaduje leccos, co není a ani nemůže být zachyceno v žádném vzdělávacím programu ani v žádné metodice. Vyžaduje to především, aby sám učitel měl hluboký vztah k jazyku a aby sám hodinu co hodinu demonstroval tento vztah k jazyku před žáky - jednak umění vyjadřovat slovy své myšlení a cítění, jednak umění naslouchat druhým tak, aby v něm co nejplněji ožil obsah jejich nitra.

Nezapomeňme, že Goethe se nikdy neučil pravopisu ani gramatice, že se dopouštěl při psaní mnoha „chyb“, a přece to byl geniální tvůrce v oblasti jazyka, tvůrce, který obohatil výrazivo němčiny pro další staletí. Novalis psal pravopisem někdy až legračním. A brusiči češtiny mohou právem poukazovat na pravopisné i stylistické chyby u Máchy, u Boženy Němcové a jiných. Ale právě o přínosu Boženy Němcové pro náš jazyk mohl František Halas napsat:

Paní

pařízkem příkrčeným mateřština byla
až do hvězd jste ji křídly svými vyhodila

A věru že měl pravdu.

Jazyk tedy není totéž co pravopis, ani totéž co různá jazyková pravidla. Co je tedy jazyk? Už jsme naznačili definici, kterou často slyšíme: „Jazyk je nástroj myšlení a dorozumění.“ Řekli jsme už, že jazyk je v každém případě mnohem víc než to. Nevidíme-li v něm víc, je tím vinna jediné naše omezenost a nedostatek pochopení pro jazyk. Jazyk je také víc, než tvrdí jiná definice: víc než „soustava znaků sloužících informací“.

Protože jazyk nám tlumočí a má tlumočit ještě mnoho jiného než informace. Je pravda, že naše doba si cení nade všechno rozum, intelekt, a proto hledá význam řeči především v tom, do jaké míry slouží intelektu. Ale jazyk naštěstí neslouží jenom myšlení a informaci.

Představme si učitele, jak říká žákovi: „*Franto, tu písemku jsi zvládl na trojku.*“ Tato věta je v zásadě opravdu jenom informace, sdělení. Ale představme si, že učitel místo toho řekne: „*Teda Franto, ty jsi přece neuvěřitelný lajdák.*“

Je to pouhé sdělení? Určitě ne. Je to výraz emoce, učitelova rozhořčení. Řeč tedy nepodává jenom informace, ale vyjadřuje i city.

Jak vidíme, jazyk může mít jednak *funkci sdělovací, informativní, jednak funkci expresivní, výrazovou*.

Tato druhá funkce se uplatňuje pokaždé, když chceme vyjádřit bolest, vztek, radost, různé jiné citové reakce, touhu po něčem a podobně. Děje se to zejména citoslovci (*hurá, fuj, joutes, pomoc*), ale často i celými větami: *Hrom do toho! To je hnus! Není to nádhera? Mně se nechce! Napil bych se.*

Jestliže pro funkci sdělovací platí, že tady jazyk slouží myšlení, pro funkci expresivní platí, že neslouží ani myšlení ani informaci, nýbrž citu, je projevem citových zážitků. - Jiná funkce řeči vstupuje do hry, zavoláme-li na ulici na někoho: „*Hej, vy tam!*“ Nebo třeba jen: „*Haló!*“ Co tady vyjadřuje řeč? Tady řeč jako by chtěla chytit někoho za rameno, dotknout se ho. To je její třetí *funkce - apelativní*. Sem patří každé oslovení: „*Pane předsedo!*“ ale právě tak i oslovení: „*Ty vole!*“ Také každý rozkaz: „*Dones mi hadr!*“ „*Koukej zmizet!*“ Také každá prosba: „*Snažně vás prosím!*“ Apelativní funkce je vždycky dána tím, že mluvící chce na někoho zapůsobit. To působení může být nejrůznějšího druhu; člověk může prostřednictvím slova chtít utěšit, ponížit, rozesmát, získat půjčku, přimět někoho k odchodu nebo mnoho jiného. Apelativní funkce mluvy je tedy výrazem vůle, vkládané do řeči. Proto bývá apelativní funkce mluvy často provázena i pohybem, gestikulací:

A je to tak! (s bouchnutím pěstí do stolu)

Pssst! (ukazováček na zavřená ústa)

Tys to byl! (ukázání rukou)

Pojď sem! (pokyn ukazováčkem)

Někdy pak může gesto dokonce nahradit mluvené slovo: například rázný pohyb paže, znamenající: *Pryč!* Ale podobně i úsměv, našpulení rtů, pohyb hlavy (*ano, ne*). Ale můžeme si všimnout, že každá z těchto tří funkcí mluveného slova je přítomna v každém slovním projevu. Jedna z funkcí sice převažuje, ale ostatní dvě jsou více nebo méně spoluúčastny. Někdy ani nelze přesně určit, která z funkcí je v daném případě hlavní. O uvedených třech základních funkcích řeči mluví moderní lingvistika. Ale ještě jsme tím neobsáhli všechny možnosti řeči.

Řeč má i jednu funkci zvláště významnou pro život lidského společenství. Představte si, že zemřel někdo vám blízký, a vy si chcete oživit ve vzpomínce dojem z jeho osobnosti. To je možné různým způsobem. Ale neobyčejně účinné je vybavit si způsob jeho mluvy, barvu jeho hlasu, představit si tedy to, co zůstává v řeči neměnné, ať člověk mluví o něčem veselém nebo smutném, ať mluví rozčileně nebo lhostejně. Vyložili jsme už, že expresivní funkce mluvy tlumočí současné duševní zážitky, řečeno anthroposoficky: projevy astrálního těla. Ale ať se s astrálním tělem děje cokoli, lidské já zůstává stále totéž, září nepohnutě uprostřed změn. Proto i to, co zůstává beze změny ve způsobu mluvy, je výrazem lidské individuality. Je to především to, čemu říkáme barva hlasu. A právě barva hlasu je to, co se nedaří zachytit reprodukováním zvukem. Telefon, rozhlas, televize dokážou sice tlumočit mluvu až do jemných odstínů, jenže se změněnou, často i znetvořenou barvou hlasu. Dokážou tlumočit duševní hnutí, ale z velké části zastírají přítomnost lidského já.

Výrazem individuality ovšem není pouze barva hlasu, ale i větší nebo menší tlak člověka na hlas, rychlost a plynulost mluvy, velikost intonačních výkyvů a podobně - všechno, co

trvale charakterizuje řeč určitého člověka. To všechno umožňuje našemu smyslu pro vnímání já postihnout jeho individuální bytost. Více nebo méně: protože například barva hlasu je současně určována fyzickými vlastnostmi hlasového ústrojí. Přesto, jsme-li dostatečně vnímaví, může nám mluva v každém případě přiblížit individualitu našich bližních.

A tuto schopnost má dokonce nejen mluvená řeč, ale i řeč psaná. Přečtěte si Tolstého „Vojnu a mír“, a pak Dostojevského „Idiota“. Styl, jakým je komponován jeden a druhý román, vám prozradí mnoho o osobnosti obou autorů.

Jsem na pochybách, jak tuto schopnost řeči nazvat. Lingvistika o ní nemluví. Navrhl bych z nedostatku něčeho vhodnějšího: „*funkce individuální*“. -

Ještě nejsme u konce. Uvažujeme-li o řeči minulých dob, měli bychom připomenout i *magickou funkci* slova. Je tím míněno slovo, jímž se člověk snaží vtáhnout do fyzického světa síly, jimiž v běžném životě nevládne: Slovo magicky uzdravující. Nebo také magicky ničící. Nebo mění věci v něco jiného. Slovo tohoto druhu se užívalo hojně až do konce středověku (zdali právem a do jaké míry právem, není třeba tady řešit), i ještě déle. Neduhy dobytka, ale i lidské nemoci se léčily zařikáváním. Doznívání toho všeho najdeme dodnes například v Orientě při zaklínání hadů, poslední dozvuky pak i u krotitelů v cirkusech. Dokonce i dětské hry nám uchovaly něco z toho, a to v říkánkách typu „*Otloukej se písťaličko*“ nebo „*Pověš mi, bábovičko*“, i když v takových případech asi budeme sotva předpokládat magickou účinnost.

Naprosto všeobecně se kdysi využívalo magických možností slova v podobě „požehnání“ nebo „kletby“. Jak samozřejmě byla pocíťována duchovní realita požehnání, dokládá biblický příběh o Jákobovi a Ezauovi. Ezau je prvorozený syn Izákův. Umírající slepý otec mu chce udělit požehnání. Ale Jákob přijde dřív a předstírá, že on je Ezau, oklame slepého otce a získá tak velkolepé, obsáhlé požehnání, v němž už je předznačená budoucnost izraelského národa. - Pak dorazí Ezau, domáhá se požehnání, ale Izák, ačkoli si uvědomuje Jákobův podvod, upozorňuje, že plné požehnání už nemůže udělit podruhé. Ezau se musí spokojit s požehnáním daleko skromnějším.

Stejně jako požehnání byla i kletba chápána jako cosi svrchovaně reálného. Z obojího se do dnešní doby zachovalo velice málo. -

Dostáváme se k další funkci slova, příbuzné v jistém smyslu s tou, kterou jsme nazvali „magickou“. Vyjděme z docela prostého příkladu. Dva lidé jdou za krásného letního dne přírodou. Mlčí. Pak se jeden zastaví a pronese: „*To je ale krásný den!*“ - Jakou funkci má taková věta? Není to v první řadě sdělení. Ale ani ne exprese, výraz nějakého překypujícího citového hnutí. Ani výzva nebo oslovení. Je to věta, která se zrodila z vědomí, že krása dne si zaslouží, aby k ní člověk přidal ještě to, že ji zvěstuje slovem, že by bylo jaksi nevděčné vůči takové kráse, kdyby ji jenom vzal na vědomí a mlčel. Jako by se ocítl v situaci, která od něho sama očekává, že bude jeho ústy *vyslovena*. Slovo tady přidává k světovému dění něco, co s ním sice souvisí, co z něho vyplývá, ale co do něho nemůže dodat nikdo jiný než člověk. Člověk něco vyslovuje, aby tím obohatil, dovršil to dění, v němž se ocítl. Slovo přitom nejen něco *vyjadřuje*, ale stává se samo charakteristickou *součástí* světového dění. Proto funkce sdělovací, expresivní, apelativní jsou do značné míry potlačeny, ztlumeny. Tuto zvláštní funkci, při níž slovo se rodí z určité situace jako nový druh reality, můžeme nazvat *funkcí kultickou* v nejširším smyslu.

Naplno se k této funkci pozvedá mluva tehdy, má-li vyslovit a vyslovením posvětit situaci nikoli nahodilou (jako například krásný den), nýbrž zásadní a trvalou - tedy některý aspekt charakteristické situace člověka mezi hmotou a duchem, mezi Bohem a Satanem.

Vzpomeňme si: Kdy člověk cítí nutkání k modlitbě? Pokud to není v důsledku nějakého nenadálého neštěstí, tedy to bývá nejčastěji pod vlivem hlubokého, i když snad nezřetelného, skrytého pocitu, jak je vzdálen od Boha, že ještě není takový, jaký by vlastně měl být, že se čemusi ve svém lidství zpronevěřil nebo dokonce ustavičně zpronevěřuje, čili že se zadlužil vůči vyššímu světu. I to je jistě vědomí o určité zásadní a trvalé situaci člověka. Člověk si uvědomuje, jak si stojí vůči Bohu a světu. A tato jeho situace si žádá, pokud si ji člověk uvědomuje, aby byla vyjádřena lidským slovem a tím byla posvěcena. Ale tady je třeba se zamyslet nad tím: Jakým slovem?

Právě když člověk svou situaci mezi dvěma světy prožívá intenzivně, do důsledků, měl by dojít k přesvědčení, že zatím sám nemá schopnost, aby pro ni našel správné, přiměřené výrazy, takové, aby mohla být posvěcena. Slova, věty, které ho napadají, mají vztah jenom k jednomu z obou světů, mezi něž je zasazen, k pozemskému. Často se lidé modlí výlevem upřímných, ovšem jen a jen subjektivních pocitů (vděčnosti, nehodnosti, prosby). Často se tak děje u příslušníků církví nejrůznějšího směru. Nejsou-li takové výlevy pouhými frázemi - i to se často stává -, pak v nich bude v každém případě převládat expresivní funkce, sebevyjádření, hledající úlevu v dané situaci. Sebevyjádření často ulevuje, ale nemůže posvětit. Není řešením poměru mezi člověkem a Bohem. Člověk se mu vyznává ze svých osobních pocitů, aniž se snaží se pronášenými slovy otevřít jeho přítomnosti. Vůči Bohu je to dokonce jakýsi druh nezdvořilosti, cosi jako prostořekost. Je-li Bůh, k němuž se modlíme, přítomen, sotva dosáhneme spojení s ním, ulevujeme-li si přízemními slovy ze svých pocitů. Taková slova nemají moc zotvírat brány nadmyslna, pronikat do sféry božství, naopak, jen zamlžují výhled do jeho *nadosobních* dálek. Skutečné kultické slovo musí být něčím víc než slovem subjektivně lidským; má-li být posvěcujícím dovršením tušené situace člověka, musí být tvarováno nejen pozemsky, ale podle zákonitostí vyššího světa. Pak - je-li navíc pronášeno nebo prožíváno s náležitým vědomím pokory vůči bytostem stojícím vnitřně nad námi - může být posvěcením reálné situace člověka tváří v tvář Bohu, nebo vůbec situace lidstva vůči božskému světu, z něhož kdysi vzešlo. Také by do kultického slova měla prozařovat budoucnost: vědomí objektivních duchových cílů, k nimž by člověk spolu s celým lidstvem měl směřovat.

Takovým kultickým slovem byl původní text katolické mše, jsou jím rituály Obce křesťanů nebo "průpovědi" dané Rudolfem Steinerem. Skutečné kultické slovo může svou pouhou existencí například utvrdit v člověku přesvědčení, že sice minulost lidstva, tedy dosavadní vývoj světa, přivodila tragédii člověčenství, ale budoucnost přesto nabízí lidstvu naději, celé světelné oceány naděje. Je to alespoň drobný náznak prožitků, z jakých se i v moderním vědomí může zanečovat silná, nesenti- mentální zbožnost, přiměřená svým nadosobním rázům duševním dimenzím naší doby, na rozdíl od obvyklé jen a jen sobecké starosti o vlastní spásu. -

Smysl pro kultickou řeč dalekosáhle vymizel z povědomí lidí našeho století. Co to vůbec je kultická řeč, to ale můžeme ještě vycítit například srovnáním textů Kralické bible a nového, tzv. Ekumenického překladu evangelií. Poměr mezi nimi odpovídá přibližně poměru mezi bohoslužbou a novinovou reportáží.

Z 2. kapitoly Lukášova evangelia.

Kralický text:

I stalo se v těch dnech, vyšlo poručení od císaře Augusta, aby byl popsán všechen svět. (To popsání nejprve stalo se, když vladařem syrským byl Cyrenius.) I šli všickni, aby zapsáni byli, jeden každý do svého města. Vstoupil pak i Josef od Galilee z města Nazaréto do

Judstva, do města Davidova, kteréž slove Betlém (protože byl z domu a z čeledi Davidovy), aby zapsán byl s Marií, zasnoubenou sobě manželkou těhotnou. I stalo se, když tam byli, naplnili se dnové, aby porodila. I porodila Syna svého prvorozeného, a plénkami ho obvinula, a položila jej v jeslech, protože neměli místa v hospodě.

A pastýři byli v krajině té, ponocující, a stráž noční držíce nad svým stádem. A aj, anděl Páně postavil se podlé nich, a sláva Páně osvítila je. I báli se bázni velikou. Tedy řekl jim anděl: Nebojtež se; nebo aj, zvěstuji vám radost velikou, kteráž bude všemu lidu. Nebo narodil se vám dnes spasitel, kterýž jest Kristus Pán, v městě Davidově.

A pro srovnání Ekumenický překlad (odsouhlasený většinou křesťanských církví):
Stalo se v oněch dnech, že vyšlo nařízení od císaře Augusta, aby byl po celém světě proveden soupis lidu. Tento první majetkový soupis se konal, když Sýrii spravoval Quirinius. Všichni se šli dát zapsat, každý do svého města. Také Josef se vydal z Galileje, z města Nazareta, do Judska, do města Davidova, které se nazývá Betlém, poněvadž byl z domu a rodu Davidova, aby se dal zapsat s Marií, která mu byla zasnoubena a čekala dítě. Když tam byli, naplnily se dny a přišla její hodina. I porodila svého prvorozeného syna, zavinula jej do plenek a položila do jeslí, protože se pro ně nenašlo místo pod střechou. A v té krajině byli pastýři pod širým nebem a v noci se střídali v hlídkách u svého stáda. Náhle při nich stál anděl Páně a sláva Páně se rozzářila kolem nich. Zmocnila se jich veliká bázeň. Anděl jim řekl: „Nebojte se, hle, zvěstuji vám velikou radost, která bude pro všechny lid. Dnes se vám narodil Spasitel, Kristus Pán, v městě Davidově.

Když čteme tento ekumenický text, nemůžeme se cítit jako lidé mezi nebem a zemí. Můžeme si leda připomínat, že žijeme na zemi, a možná i to, že čteme noviny a díváme se na televizi.

Snad stojí ještě za zmínku, že první rozednívání kultické řeči v lidském životě můžeme pozorovat, když vidíme 4-5 leté dítě, jak si hraje a k tomu si zpívá, nebo také jen rytmicky povídá. Nechce nic sdělovat, nechce si ani ulevovat, jenom neodbytně cítí, že bez slov by daná situace byla o něco ochuzena, že je tedy dobře, když člověk - nebo v tomto případě človíček - připojuje ke světovému dění své slovo. -

Ještě si můžeme uvědomit další možnou funkci slova, spřízněnou do jisté míry s funkcí kultickou: Je to *funkce umělecká, estetická*. Co se děje, když se slovo stane básnickým textem? Může samozřejmě i pak plnit tři základní funkce slova, ale v básni tyto funkce ustupují do pozadí před jinými stránkami řeči. Připomeneme z nich zde aspoň jednu: rytmus. Tím, že verše mají rytmus, přibližují se hudbě. A hudba, prožíváme-li ji přiměřeně, nás vytrhuje z pouhého fyzického prožívání zvuků k prožívání jiného rázu, totiž k zážitkům v našem neviditelném časovém organismu, tj. v éterném těle. Podobně i prostředky básnické řeči nám umožňují, aby do fyzického prožívání slov probleskovaly dojmy z našeho éterného organismu, tedy doslova dojmy nadsmyslové. Budeme o tom ještě mluvit značně podrobně. - Zdalipak jste si všimli, že v celém tom výčtu funkcí jazyka jsme stále vycházeli jenom od mluvícího a od jeho intencí? Řídili jsme se tady onou jaksi moderní tendencí dívat se pořád jen na sebe a posuzovat všechno podle sebe. Jednou v budoucnosti, doufejme, vznikne věda o jazyku trochu jiného druhu. Bude posuzovat slovo jako čin, jako jeden z prostředků k působení na svět, čili bude posuzovat řeč podle toho, jakého je schopna účinku na druhého člověka. Ať totiž slouží kterékoli z uvedených funkcí, má možnost nějak působit na druhého. Může utěšit, povzbudit, také ponížit, rozhněvat, může se snažit manipulovat, nebo zase podněcovat k svobodnému rozhodnutí.

Přítom samozřejmě platí, že reálný účinek slova bude záviset i na duševním rozpoložení naslouchajícího. Proto, užíváme-li slova, zavazuje nás to, abychom se maximálně vžívali do nitra toho, s nímž mluvíme, aby naše slova pokud možno nevyvolala jinou reakci než takovou, o jakou usilujeme. To je smysl pokynu, obsaženého v jednom z požadavků Buddhovy tzv. „osmidílné stezky“. Podle něho by si člověk duchovně usilující měl osvojit „správné slovo“. Co je to „správné slovo“? Jistě ne slovo správné gramaticky, ani slovo co nejvýstižnější, nýbrž slovo působící správně na svět. Buddha, velký učitel soucitu a lásky, považoval za důležité, aby člověk, když mluví, dovedl soucítit s tím, koho oslovuje. Protože slovo skutečně není určeno v první řadě k „informaci“, nýbrž k spojování lidí a k proměně světa.

Bůh svým slovem - logosem - tvořil světy. Člověk, stvořený k obrazu Božímu, by měl daru slova užívat k tomu, aby slovem proměňoval svět k dobrému. O funkci slova jako prostředku k zvelebování a posvěcování světa zatím lingvisté nemluví, jednou snad bude právě tato funkce uznávána za nejdůležitější ze všech. Ale to bude teprve tehdy, až i učení o soucitu a lásce bude pochopeno ve svém ústí